

TARİH VE KÜLTÜR BAKIMINDAN WUSUNLAR VE ONLARDAN KALAN MADDİ KÜLTÜR YADİĞÂRLARI

Doç. Dr. Elvin YILDIRIM* - Bahar NAVRUZ**

Öz

Kaynaklarda hayvancılıkla uğraşan ve bozkır kültür dairesinde görülen konar göçer İskit/Saka (Sai), Wusun, Yuezhi topluluklarının kökenleri üzerine pek çok tartışma yapılmış ve görüşler ortaya konulmuştur. Bu toplulukların tarihi ve kültürleri üzerine başvuru kaynaklarımız sınırlı olmakla birlikte onlar hakkındaki temel tarihi malumatları Antik Yunan, Asur, Pers ve özellikle makale konumuz olan Wusunlar için Çin kaynaklarından elde etmekteyiz. Bununla birlikte maddi kültür bakiyeleri sayesinde onların sosyo-kültürel ve ekonomik hayatları ile dini tasavvurları hakkında çıkarımlar yapabilmekteyiz. Yukarıda zikredilen konar göçer topluluklardan Wusunlar özellikle Yedisu havalisini yurt tutmuş tarihi bakımdan kökleri Hunlar dönemine kadar izlenebilen, hayvancılıkla meşgul olmuş bir topluluktur. Wusunlara ait Yedisu bölgesinde pek çok maddi kültür bakiyesi tespit edilmiştir. Bu bakımdan söz konusu çalışmamızda tarihi kaynaklarda tespit edilen malumatlar ve bu çerçevede Wusunların kökeni üzerine yapılan tartışmalar ve maddi kültür unsurlarının Türk maddi kültür kalıntıları ile karşılaştırmalı olarak ilişkilerini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Wusun, Yedisu, Siyasi Tarih, Kültür, Maddi Kültür.

Wusuns According To History And Culture And Materials Of Culture That Remained From Them

Abstract

Many discussions have been made and opinions have been put forward on the origins of the nomadic Scythian/Saka (Sai), Wusun, and Yuezhi communi-

Geliş Tarihi: 11 Ocak 2022 - Kabul Tarihi: 22 Ocak 2022.

Atıf Bilgisi: Elvin Yıldırım - Bahar Navruz, "Tarih ve Kültür Bakımından Wusunlar ve Onlardan Kalan Maddi Kültür Yadigârları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 256, İstanbul 2022, s. 27-44.

* İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, elvinyildirim@aydin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7529-1875.

** İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, baharnavruz@stu.aydin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6479-2858.

ties, which are seen to be engaged in animal husbandry and within the steppe culture circle in the sources. Although our reference resources on the history and cultures of these communities are limited, we obtain basic historical information about them from Ancient Greek, Assyrian, Persian and especially for the Wusuns, which is our article subject, from Chinese sources. However, thanks to material culture remnants, we can deduce about their socio-cultural and economic life and their religious conceptions. Wusuns, one of the nomadic communities mentioned above, is a community that settled especially in the Yedisu region, historically traceable back to the Huns period and engaged in animal husbandry. Many material cultural remnants have been identified in the Yedisu region belonging to the Wusuns. In this respect, our study reveals the information found in historical sources, and the discussions on the origin of the Wusuns in this context and the comparative relations of Wusuns material culture elements with Turkish material culture remnants.

Keywords: Wusun, Yedisu, Political History, Culture, Material Culture.

Giriş

Uluslar sahip oldukları öz benliklerini bir gelenek olarak nesilden nesile aktararak varlıklarını sürdürürler. Bu öz benliklerin en önemli unsuru dil, tarih ve költürdür. Türk költür ve medeniyetinin köklerinde de aynı gelenek ve göreneklere göre költür aktarımları gerçekleşmektedir. Atalardan aktarılan költürel öğeler bazı boy veya devletlerde farklılıklara sahip olsa da genel olarak devlet idare sistemi, teşkilat yapısı, gündelik hayata dair yaşayış, örf ve adetlerde devamlık arz etmektedir. Bu araştırmada literatürde diğeri Türk boy ve devletlerine göre daha az üzerinde durulmuş olan Wusunların kökenleri, devlet idaresi ve sosyo-költürel hayatı aynı zamanda onlardan kalan maddi költür yadigârları incelemektedir. Wusunlar, literatürde Wusun, Usun ve Üy-sün olarak zikredilmektedir. Konar göçer bir Türk topluluğu olan Wusunlara dair bilgiler daha çok Çin kaynakları üzerinden edinilmektedir.¹

Çin'in Kuzey batı tarafında Batı Gansu adı verilen bölgede Yuezhilara yakın bir alanda yaşayan Wusunlar, Yuezhilar tarafından bozguna uğratılınca Issık Göl ve İli Nehri kıyılarına yerleşmişlerdir.² Dolayısıyla Wusunların maddi költür varlıklarına dair yapılan bu incelemede de daha çok burada belirtilen coğrafi alanlar incelenmektedir. Konar göçer bir topluluk olan Wusunlar için maddi költür kaynakları sınırlı olsa da özellikle mezarları nitelikleri ve envanterleri bakımından oldukça önemlidir. Nitekim her költür ürünü kendinden sonra da devam eden költürel geleneğin bir uğrağı olması bakımından önem kazanmaktadır. Wusunlar da Saka mirası üzerine kurulmuş bir költür dünyası oluşturmuşlardır. Bu bağlamda Wusunlar gerek sosyo-költürel gerekse ekonomik hayat bakımından kendileri ile çağdaş ve de kendilerinden sonraki Türk devletlerinin gelenek görenek ve sosyo-ekonomik hayatları ile uyum göstermektedir. Bir bozkır topluluğunun tüm özelliklerini sergileyen Wusunlar, hem iktisadi hayatlarını hem de devlet gelenek ve göreneklerini bozkır esaslarına göre yapmışlardır.

¹ Kürşat Yıldırım, "Wusunlar", *Türklerin Tarihi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2021, s. 51.

² Bahaeddin Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, C. 6, Sayı: 4, 1948, s. 260.

1. Wusunların Erken Tarihleri ve Kökenleri Üzerine Görüşler

M.Ö. 176 yılında Yuezhilarla yapılan savaşın ardından Hunların hakimiyetine girdikleri kuvvetle ihtimal düşünülen³ anayurtları Gansu bölgesi olan Wusunlar her ne kadar Hint Avrupalı oldukları üzerine iddialar bulunsa da Hun-Çin mücadelesinde önemli bir yere sahip konar göçer bir Türk topluluğu idi.⁴ Çin kayıtlarında çobanlıkla meşgul olduğu, at sürüleri bakımında zengin ve şehirleri bulunmayan, kültür ve adetleri bakımından Hunlara benzer bir topluluk olarak zikredilmişlerdir.⁵ Ögel, Han Shu'ya göre Hunların Wusun hakimiyetinin cebren değil dostluk ile gerçekleştiğini ve Shi Ji'deki ifadelerin muğlak olduğunu belirtmektedir.⁶ Hunların hakimiyetine girdikten sonraki 15 yıl içerisinde (M.Ö. 161) Wusunların batıda İli Irmağı ile Issık Göl dolaylarına göç ettikleri görülmektedir.⁷ Shi Ji'nin 123. bölümü Fergana ile ilgili kayıtlarında Wusunların Hunlara karşı kullanılmak üzere Çinlilerin askeri güçlerinden faydalanmak istedikleri güçlü bir topluluk oldukları hatta bir antlaşma yaptıkları anlaşılmaktadır.⁸ Bu bakımdan Hunlar ile yakın bir geçmişe, tarih ve kültür birliğine sahip Wusunların hem Çin hem de Hunlar ile olan münasebetlerini anlamak için kaynaklardaki kökenleri ile alakalı efsane ve efsane üzerine yapılan yorumlar da önemlidir. Çin Elçisi Zhang Qian'ın, Göğün Oğlu Çin İmparatoru'nu Daxia'nın vassal hale getirilmesi fikrine yaklaştırmak için Wusunların Hunlarla şiddetli düşman olduklarını göstermek üzere bu efsaneyi anlattığı belirtilmektedir.⁹ Han Shu'da zikredildiğine göre efsanede Büyük Rouzhiler (Yuezhilar) kral Nantoumi'yi öldürerek Wusun topraklarını zapt etmiştir. Bu sırada Kunmo doğmuş, Pujiu Yabgusu Kunmo'yu otlar arasında saklamış, geri döndüğünde bir kurdun onu emzirdiğini, bir kuşun da ağzında et tutarak etrafında uçtuğunu ve Lin beyinin onun tanrı olduğunu düşünüp Hunlara götürdüğü¹⁰ ifade edilmiştir. Shi Ji'de ise Hunların, Wusun topraklarına saldırdığı ve kralı öldürdükleri, oğlu Kunmo'yu ise öldürmeyip Hun hükümdarının emriyle çöllük araziye attıkları belirtilmiştir. Efsanenin devamında da bir karganın kumlar arasında emekleyen Kunmo'ya et getirdiği, ilerleyen zamanda da bir dişi kurt tarafından emzirildiği anlatılmaktadır.¹¹ Bütün bu olayları uzaktan izleyen ve Kunmo'nun kutsal bir çocuk olduğunu düşünen

³ Bahaeddin Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, C. 6, Sayı: 4, 1948, s. 260.

⁴ Kürşat Yıldırım, "Wusunlar", *Türklerin Tarihi*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2021, s. 51.

⁵ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK Yay., Ankara 1996, s. 104.

⁶ Ögel, "a.g.m.", s. 261.

⁷ Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtlarına (Shi Ji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2018, s. 16.

⁸ Otkan, *a.g.e.*, s. 17.

⁹ Li Li-Ching, *Chang Chien'in Elçiliği Zamanında Çin ile Kuzeybatı Komşularının Münasebetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s. 11.

¹⁰ A. Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2012, s. 84; Li Li-Ching, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2004, s. 17. Bu efsane benzer şekilde Göktürkler döneminde de görülmektedir. Bkz. Ahmet Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2016, s. 44.

Hun hükümdarı adamlarına çocuğun alınıp himaye edilmesini emretmiştir. Yiğitlik çağına geldiğinde komutan yapılan Kunmo Hun hükümdarı tarafından babasının devletinin başına getirilmiştir.¹² Bu dönemin büyük olasılıkla Hun Chanyusu Junchen döneminde M.Ö. 161/160'da gerçekleştiği belirtilmiştir.¹³ Han Shu'da geçen "Kunmo iyice kuvvetlenmişti, Chanyu'ye babasının intikamını yeniden almak için ricada bulundu"¹⁴ ifadesinde geçen olayların Shi Ji'de anlatılmamış olması oldukça dikkat çekicidir. Böylece Wusun Kunmo'su Hunların batı kanadını korumakla görevlendirilmiştir. Nitekim M.Ö. 140'larda Tanrı Dağları bölgesinde Yuezhilerin terk ettiği topraklara gelen Wusunlar böylece Hunların batı sınır komşusu olmuşlardır.¹⁵ Bu saha tam olarak İli vadisinde, Issık Göl'ün güneydoğusunda idi ve bu bölgede bulunan Chigu'yu başkentleri yapmışlardı.¹⁶ Kuzeybatılarında Kangju Krallığı (Semerkand), batılarında Tayuan (Fergana) bulunmaktadır.¹⁷ Tanrı Dağları merkezli olmak üzere günümüz Urumçi çevresinden batıda Issık Göl ve çevresine, kuzeyde Cungarya bozkırlarına ve Tarım Havzasının kuzeyinde kalan Karaşar, Kuça vd. şehirlerle yayılmışlardır.¹⁸ Halkını bir araya getirdikten sonra Kunmo'nun geçimlerini sağladıkları, çevredeki küçük kentlere saldırılar düzenlediği, yay gerenlerinin sayısı on binleri bulduğu ve savaş tatbikatları yaptıkları görülmektedir.¹⁹ Hun Chanyusu öldükten ve Kunmo iyice güçlendikten sonra adamlarıyla uzaklara giderek bağımsızlığını ilan etmiş ve Hunların kurultaylarına katılmayı kabul etmemiştir. Hunlar karşı saldırıya geçseler de Wusunları yenememiş ve bunu ilahi bir kaynağa bağlayıp onları kendilerine tabi kabul edip uzak durmuşlardır.²⁰

Hunlara bağlanan Wusunlar liderleri Kunmo gücünü topladıktan sonra ilk olarak Yuezilar üzerine harekete geçip onların batıya göç etmesine neden olmuşlardır.²¹ Bununla birlikte Kunmo'nun insanları kendisine cebren bağladığı da ifade edilmektedir.²² Wusunlar oldukça güçlü duruma gelmiş olmaları ki Çinliler Hunlara karşı Yuezhileri kendi taraflarına çekmek için başarılı olmayınca akrabalık ilişkileri ve çeşitli hediyelerle Wusunları kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Wusunları Hunye beyinin boşalttığı topraklara yani doğuya göçürüp Hunlarla aralarını bozmayı aynı zamanda boşalan Baktria bölgesi ve diğerlerini kendilerine bağlamayı amaçlamışlardır.²³ Çin İmparatoru, Zhang Qian tarafından yapılan bu planı değerlendirmiş ve onu 300 kişilik

¹² Ögel, "a.g.m.", s. 260.

¹³ Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 48.

¹⁴ Ögel, "a.g.m.", s. 260.

¹⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, TTK Yay., Ankara 1993, s. 13.

¹⁶ Li Li-Ching, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁷ Ahmet Taşağıl, *İlk Türkler*, Kronik Yay., İstanbul 2021, s. 83.

¹⁸ İlhami Durmuş, "Wusunlar", *Türkler*, C. 1, s. 784.

¹⁹ Otkan, *a.g.e.*, s. 101.

²⁰ Otkan, *a.g.e.*, s. 101.

²¹ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 18.

²² Namu Jila, "Orta Asya'da Kurt ve Karga Hakkındaki Geleneksel İnanışlar ve Mitler", *Karadeniz Dergi*, Sayı: 8, Sonbahar 2010, s. 146.

²³ Otkan, *a.g.e.*, s. 102.

maiyeti, on binlerce sığır ve koyun, binlerce altın ve ipekli kumaş ile bölgeye göndermiştir. Wusun Kunmo'su bu ziyaretin karşılmasını Chanyu geleneklerine göre uygulamıştır. Bu protokol uygulamasına alınan Zhang Qian kurnazca bir hamle ile Kunmo'nun ayağa kalkıp hediyeler önünde eğilmesini sağlamıştır.²⁴ Wusun hükümdarının söz konusu anlaşmaya devleti o sırada dağılmış durumda olduğu ve Hunlardan çekindiği için cesaret edemediği fakat kendi elçileri ve hediyelek onlarca at ile Zhang Qian'i ülkesine geri gönderdiği görülmüştür.²⁵ Wusunlar ve Çin arasındaki bu yakınlığı haber alan Hunlar, Wusunlara karşı harekete geçip miladın başlarına kadar saldırıda bulunmuşlardır. Nitekim Wusunlar bir tarafta Çin bir tarafta Hunlar arasında kalmış diğer taraftan ise kendi içinde parçalanmalar baş göstermiştir.

Wusun hükümdarı bu zor zamanları atlatabilmek düşüncesi ile bir hamle yapmış, bin at başlık göndererek Çin imparatorlarından birinin kızını istemiştir. Buna göre Wusun Kunmosu ile evlendirilmek üzere bir Çin prensesi gönderilmiştir fakat Çin prensesini kendisine sağ hanım yapan Kunmo torununa yaşlandığını ve prensesle onun evlenmesini emretmiştir. Diğer taraftan yaşlı Kunmo'nun kendisini istememesi üzerine Çin prensesi Han İmparatoru'na şikâyet mektubu göndermiş, imparator ise “Onların geleneklerine göre hareket et, Wusunlarla birleşerek Hu'ları yok etmek istiyoruz” şeklinde cevap vermiştir.²⁶ Diğer taraftan Hunlar da kız göndermişler ve Kunmo ile evlendirmişlerdir.²⁷ Bu Çinli prensesler Wusun ülkesinde ajanlık faaliyetleri yürütmüşler ülkede meydana gelen hadiseleri mektuplarla Çin hanedanına göndermişlerdir. M.Ö. 71 yılındaki Hunlar ve Wusunlar arasındaki bir savaş İmparator Zhao'ya rapor edilmiş Çinlilerin asker göndermesi sonucunda Wusunlar Chanyu'nun babasını, yengesini ve birçok üst düzey memuru esir etmiştir.²⁸ Wusunlar Hunların zayıflaması ile Dinglingler ve Wuhuanlarla birlikte Hunlara karşı hücumu geçerek bağımsız olmuşlardır.²⁹ Zhizhi Yabgu döneminde Hunların Wusunlar üzerine sefere devam ettikleri ve M.Ö. 44 yılında çok büyük kayıp verdikleri görülmektedir. IV. yy.'dan sonra Wusunlar Rouranların (Juanjuanların) saldırısına uğramışlar ve bu sebeple Pamir bölgesine çekilmişlerdir. V. yy.'da Wei İmparatorluğu ile ilişkileri görülmüş olsa da bundan sonraki tarihi süreçte pek görülmemişlerdir.³⁰ Son olarak görüldükleri tarih M.S. 436 olup o da son Wusun elçisinin Çin'e gitmesi üzerine düşülen kayıttır.³¹ 435-439 yılları arasında Tabgaçların İç Asya'daki Wusun, Yueban ülkelerini, Kuça, Kaşgar, Karaşar, Turfan başta olmak üzere otuza yakın şehir devletinin topraklarını kendi bünyesine kattığı görülmektedir.³²

²⁴ Otkan, *a.g.e.*, s. 102.

²⁵ Otkan, *a.g.e.*, s. 103.

²⁶ Li Li-Ching, *a.g.e.*, s. 25.

²⁷ Otkan, *a.g.e.*, s. 106.

²⁸ Li Li-Ching, *a.g.e.*, s. 25.

²⁹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 52.

³⁰ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 52.

³¹ Durmuş, “a.g.m.”, s. 786.

³² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Bs. 34, Ötüken Yay, İstanbul 2012, s. 92.

Başlangıç efsanelerinde ilgi çekici bir şekilde kurt motifi bulunan Wusunların kökenleri üzerine pek çok görüş ortaya konulmuştur. Alföldi, Wusunlar için Hunların Türk cinsinden komşusu³³ ifadesini kullanırken, Eberhard mavi gözlü ve kumral olmalarından mütevellit İndo-Germenleştirilmiş olabileceklerini,³⁴ Aristov Türk boylarının oluşturduğu ittifakın bir kolu ve Yenisey Kırgızları ile bağlantılı,³⁵ Taşağıl, tıpkı Dong-hu ve Yue-zhilar gibi özgür bir boy,³⁶ Gömeç ise Türklerle akraba veya Türkleşmiş bir kavim³⁷ olduğunu ifade etmektedirler. Nitekim, Hun hükümdarı 26 devlet ve boyun tamamını Hunlara dâhil edilerek “*yay çeken kavimleri*” tek bir aile içinde toplanmıştır.³⁸ Dil teorileri ile Wusunların kökeni üzerine bazı açıklamalar da yapılmış, buna göre bazı bilim adamları onların Türk dilli, bazı bilim adamları ise İran dilli olduklarını ifade etmişlerdir. Japon alim Shiratori, Han Shu’da geçen Wusunlara ait unvan ve adların Türkçe karakterli olduğunu belirtmiştir.³⁹ Bununla birlikte Wusun adı üzerinden yola çıkanlar Wusun adının Yunan Roma kaynaklarındaki Asian ile aynı anlama geldiği ileri sürmüşlerdir.⁴⁰ Aslında burada Asian adı anlam bakımından değil özellikle Strabon’un eserinde Yaksart (Seyhun) bölgesine gelen dört kavmi Asiler (Asianlar)/ Pasionlar, Toharlar ve Sakarauları zikretmesi ile ilişkilendirilmektedir⁴¹ ki söz konusu Asi Pasionlar Çin kaynaklarında zikredilen Wusunlar olarak kabul edilmiştir.⁴² Diğer taraftan aynı yaşam şartlarına ve kültür özelliklerine sahip Saka ve Wusunların yazılı kaynaklardaki karşılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Çin kaynaklarında geçen Se kabilesinin Herodot ve Aristeya’da geçen İssedonlar ile özdeş olduğu ve Se kabilesinin daha sonra Çin kaynaklarında Wusun, Ptolomeya’da İssedon’lar ile özdeş olduğu ve aslında bir aileden geldikleri fikirleri mevcuttur.⁴³

Wusunların milattan sonra 6. ve 7. yy. kayıtları olan Wei Shu kayıtlarında ve Yan Shigu şerhlerinde fiziksel durumları hakkında bilgiler olduğu ve buna göre yeşil gözlü ve kızıl saçlı oldukları ifade edilmektedir. Mızrak bu durumun, M.Ö. II. yy. kayıtlarında bizzat içlerinde bulunmuş Zhang Qian tarafından ifade edilmemesi üzerine böylesine ayırt edici bir durumun ifade edilmemesinin o dönemde bu tipte bulunmamalarından ve Saka Yuezhi topraklarına göçleri sonrası buradaki melezişme sonrasında gerçekleşmiş olabileceğinden kaynaklandığını ifade etmektedir.⁴⁴

³³ A. Alföldi, “Türklerde Çifte Krallık”, *II. Türk Tarih Kongresi*, 1937, s. 507.

³⁴ Eberhard, *a.g.e.*, s. 108.

³⁵ N. A. Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, Selenge Yay., İstanbul 2014, s. 34.

³⁶ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 19.

³⁷ Saadettin Gömeç, *Çingizliler*, Berikan Yay., Ankara 2017, s. 56.

³⁸ Otkan, *a.g.e.*, s. 71. Egemen Çağrı Mızrak, “Yüeh-chih’lerin Kökenleri ve Göç Süreleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: 9, Eylül 2014, s. 386.

³⁹ K. Shiratori, *Über Die Wu-sun Stamm in Zentral Asien*, Budapeşt 1902, s. 103-140.

⁴⁰ Sergei Yatsenko, “Wusunlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2014, s. 775.

⁴¹ S. G. Klyashtorniy - T. İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, Selenge Yay., İstanbul 2004, s. 49.

⁴² K. A. Akişev - G. A. Kushaev, *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini Reki İli*, Alma-Ata 1963, s. 142.

⁴³ Akişev - Kushaev, *a.g.e.*, s. 4.

⁴⁴ Mızrak, *a.g.e.*, s. 213-214.

2. Wusunlarda İdari, Sosyo-Kültürel ve Askerî Hayat

Shi Ji ve Han Shu, Wusunların sosyo-kültürel hayatları hakkında bilgi edinebileceğimiz kaynakların başında gelmektedir. Arkeolojik kalıntılar da yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgileri tamamlamaktadır. Han Shu'ya göre Çin başkentine yaklaşık 8.900 li mesafede bulunan Wusun başkenti Chigu'da 120 bin aile, 630 bin nüfus ve ayrıca askeri güçleri bulunmaktadır. Devleti Büyük Kunmo idare etmektedir. Kunmo'nun ölümünden sonra yerine Junxumi adlı torunu geçmiştir ve onun Cenzou unvanı bulunmaktadır.⁴⁵ Bununla birlikte Hunlarda bulunduğu gibi sağ ve sola ayrılmış askeri memuriyetler ve 3 tane de bey vardır.⁴⁶ Yine toplam nüfusun yanı sıra askeri güç bakımından da oldukça güçlü olduğu görünen Wusunlarda Han Shu'ya göre 188 bin asker ve çok fazla miktarda at bulunmaktadır.⁴⁷ Cenzou'nun hanımı aslında yerlidir ve ondan Nimi adlı bir oğlu vardır.⁴⁸ Kunmo'ya Çin hanedanlığından gönderilen Çinli prensesle dedesi Kunmo'nun talebi ile evlenmiş, ondan da Shaohu adlı bir kızı olmuştur. Cenzou öldüğünde oğlu küçük yaşta olduğu için devlet idaresi oğlu büyüyene kadar amca oğluna verilmiştir.⁴⁹ Nimi adlı veliaht devlet idare etme yaşına geldiği zaman Kuang Wang unvanı ile tahta çıkarılmıştır.⁵⁰ Burada dikkat çeken husus Shi Ji'ye göre Kunmo'nun on çocuğu vardı ve veliahtlık hususunda bir isyan çıkmıştı. Kunmo'nun oğullarından Dalu on küsur bin askeri ile başka bir bölgede yaşıyordu. Veliaht ilan ettiği diğer oğlu genç yaşta öldüğü ve ölmeden önce oğlu Senzou'yu veliaht ilan etmesini istediği için Kunmo onu kırmamış ve veliaht olarak torununu ilan etmişti. Bu durum üzerine amcası Dalu kardeşleriyle isyan etmiş ve veliaht Cenzou, Kunmo'nun gayretleriyle on küsur bin asker ile başka bir yere yerleştirilmiş böylece Wusun halkın üçe bölünerek, dizginler Kunmo'nun elinde idare edilmiştir.⁵¹ Bu durum tarihi bakımdan belirli ve sıkıntılı bir dönemi kapsadığı için devletin idari olarak üçe bölünerek yönetildiğini göstermez zira Kunmo devletin sürekliliğinin arz etmesi bakımından hem oğluna hem torununa 10 bin kişilik asker vererek aslında devletin başına gelecek bir felaketi önlemeye çalışmıştır şeklinde bir çıkarım yapabiliriz. Bununla birlikte Wusunların devlet idaresinde Hunların geleneklerini sürdürdükleri askeri taksimat bakımından sağ ve sol kanat generallerin bulunduğu açıktır. Wusunların devlet idari sistemi Kafesoğlu'na göre Türklerde görülen ikili teşkilat gereği büyük ve küçük olarak ayrılmaktadır.⁵² Alföldi bu durumu Türklerde "Çifte Krallık" iddiası ile gündeme getirmiş ve Wusunlarda Büyük Kunmo ve Küçük Kunmo bulunmasını, sağ

⁴⁵ Li Li-Ching, *a.g.e.*, s. 67.

⁴⁶ Li Li-Ching, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁷ Li Li-Ching, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁸ Ögel, *Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler*, s. 267.

⁴⁹ Li Li-Ching, *a.g.e.*, s. 67.

⁵⁰ Li Li-Ching, *a.g.e.*, s. 69.

⁵¹ Otkan, *a.g.e.*, s. 103.

⁵² Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 271.

ve sol rütbelerin bulunması ile açıklamıştır.⁵³ Ögel Alföldi'nin bu görüşüne karşılık olarak Büyük ve Küçük Kunmo ayrımının eski bir durum olmadığı ve Çin kaynaklarında Wujiutu öncesinde buna benzer bir hususun bulunmadığını ve Wujiutu'nun Çinliler tarafından sindirilmesinden ve onun Çin hakimiyetine girdikten sonra küçük ve mütevazi bir unvan istemesinden sonra bu teşkilatın görüldüğünü ifade etmiş,⁵⁴ Kafesoğlu da Türk siyasi kuruluşundaki ikili teşkilatın Çifte Krallık nazariyesi diye ortaya atıldığını, birbirine paralel hükümet icra eden iki hükümdar bulunmadığını ve taraflar arasında mutlaka bir tarafın üstünlüğünün bahis olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵ Bu üstün taraf her zaman sol taraf yani doğu olmuştur ve Wusunlar da tıpkı Hunlarda olduğu gibi yön sembolizminde bu sistemi kullanmışlardır. Türk kültüründe yönler ve dünyayı yönlendirme önemli bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam öncesi dönemde dünyayı dört ana yöne ayırma Türklerin geleneksel dini inançlarının bir yansıması olarak telakki edilmiştir.⁵⁶ Bu bakımdan Türklerde saygı gösterilen yön doğu idi ve sol taraf olarak düşünülmekteydi. Sol kısım Hunlardan itibaren diğer Türk boyları içinde üstünlük konumunu ifade etmekteydi. Bu durumun Türk kökenli Wusunlarda da aynı şekilde tatbik edilmiştir. Zhang Qian vasıtası ile ilişkilerin başladığı Çin'den başlık göndererek Çinli bir prensesi gelin olarak isteyen Wusun Kunmosu maiyeti ve çeşitli hediyelerle gönderilen Çinli prensesi sağ tarafına oturtmuştur. Pritsak Türk yön sembolizmi çalışmalarında sağ kanadın daha üstün olduğunu iddia etmekte ve bu iddialarını temellendirmek üzere verdiği bazı misallerde bu hususa da değinmektedir. Pritsak Hunlar tarafından gönderilen gelinin hükümdarın sol tarafına oturtulmasını görmezden gelerek "*Wusun hükümdarının ilk kadını hükümdarın sağ tarafına otururdu*" şeklinde örneklendirmiştir.⁵⁷ Oysaki Pritsak'ın bu bilgiyi aldığı metnin devamı "*Hunlar da kız gönderip Kunmo ile evlendirmişler, Kunmo onu Sol hanımı yapmıştı*"⁵⁸ şeklinde devam etmektedir. Zhang Qian'i Chanyu yani Hun protokol kurallarına göre karşıladığı ifade edilen Kunmo açıkça devlet geleneği olarak Hunları takip etmekteydi. O halde Hunlarda sol taraf üstün olduğuna göre Hunlardan gönderilen kız sol tarafa oturtulması bakımından daha üstün tutulmuştur. Burada açıkça devlet ilişkileri bakımından Hunların Çin'den daha üstün görüldüğü açıktır.

Sosyal ve iktisadi hayat, yaşanan vakaların sebebi olması bakımından önem arz eden bir konudur ve tarih araştırmalarında da oldukça önem arz etmektedir. Toplumların, devletlerin sosyal ve iktisadi yapılarının anlaşılma-

⁵³ Alföldi, "a.g.m.", s. 508.

⁵⁴ Baheddin Ögel, Prof Alföldi'nin "Türklerde Çifte Krallık", Nazariyesi Hakkında Tenkidi Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 4, 1948, s. 359.

⁵⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 274.

⁵⁶ Ali Rafet Özkan, "Türk Kültüründe Yönler", *Türkler*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 427.

⁵⁷ Omeļjan Pritsaq, "Qara Studie Zur Türkischen Rechtssymbolik", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-1955, s. 257.

⁵⁸ Otkan, *a.g.e.*, s. 106.

sıyla, siyasi gelişmelerin sebep ve sonuçları daha yalın bir şekilde görülebilmektedir.⁵⁹ Türk kavimlerinin çoğu Bozkır Kültürü'nü benimsemiştir. Atlı göçebe kültürü olarak da adlandırılan bu kültür Türk topluluklarının yaşayış biçimini etkilemiştir.⁶⁰ Çin kaynaklarında belirtildiği üzere onların her ne kadar Çinliler gibi şehirleri olmasa da yerleştikleri bölgelerde onlara ait olduğu tespit edilen yerleşim alanları ve buralarda yapılmış mesken kalıntıları bulunmakta idi. Bu durumun onların konar göçer yaşamlarından ileri geldiği düşünülmektedir. Bozkır tipi hayvancılık gereği kışları alçak ve korunaklı bölgelere hayvanlarını süren konar göçerler havaların ısınmasından sonra yüksek yaylara doğru hareket etmekteydiler. Bozkırın ağır kış şartlarından ötürü kendilerini ve hayvanlarını koruma amaçlı kışlaklar yaptıkları maddi buluntulara göre tespit edilmiştir. Wusunların yerleştikleri bölge çiftçilikle uğraşmak için müsaitti⁶¹ fakat bunun pek mümkün olmadığı düşünülmektedir. Taşağıl bu durumu Orta Asya'yı kaplayan Hunların II. yy. başında Yedisu bölgesinde yaşayan Wusunları hakimiyeti altına almasına bağlamaktadır.⁶² Nitekim hayvancılıkla uğraşan, bozkır tipi bir yaşam arz eden Wusunların yaşamları hakkında en önemli bilgilerden biri olarak Hunlara karşı Wusunlarla yapılan antlaşma gereği Çin Hanedan üyelerinden birinin kızı olan Xi Yün'ün Wusunların yaşlı hükümdarı ile evlendirilme kaydında karşımıza çıkmaktadır. Bu evlilikten dolayı yaşadığı üzüntüyü dile getiren ve Shi Ji'de kaydedilen şarkısının sözleri Wusunların yaşam biçimi hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre Xi Yün'ün şarkısında geçen "...Verdiler beni ah, uzak illere, Ta yaban ellerine ah, Wu-sun Beyi'ne, Çadırı otağ ederler ah, duvarı keçe, Yemekleri ettirir ah, içtikleri kırmızı mı ne? Yurdumu düşünür ah, yüreğim yanar ki ne! Sarı turna olsam ah, uçsam bir köyüme..."⁶³ dizelerinde konar göçer ve hayvancılık ile meşgul olan Wusunların çadırda yaşadıkları, at sütünü işleyip kırmızı, koyun yününden keçe yaptıkları görülmektedir. Kaynaklar onların Hun geleneklerini tatbik ettiklerini açıkça belirtmektedir. Toprak ve hayvanların özel mülkiyete tabi olduğu Wusunlar özellikle at yetiştiriciliğinde ustaydılar. Atları safkan ve uzun boylu, büyük başlı idi ve yeleleri kesilmekteydi.⁶⁴ En zenginlerin 4-5 bin civarında atı bulunmaktaydı.⁶⁵ Bunun dışında hayvanlar ağırlıklı olarak koyun ve inekten oluşmaktaydı.

3. Wusunlardan Kalan Maddi Kültür Bakiyeleri

Wusunlar Çin kaynaklarında belirtildiği üzere Fergana Havzası, Tanrı Dağları, İli Irmağı ve Doğu Türkistan'ın kuzey havalisinde yayılmışlardır. Arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda elde edilen maddi kalıntılar da Çin

⁵⁹ Murat Öztürk, *Asya Hunlarında İktisadi Hayat*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Sayı: 19, Elazığ 2013, s. 1.

⁶⁰ Bkz. Bozkır Kültürü'nün menşei meselesi. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 209.

⁶¹ Yatsenko, "a.g.m.", s. 775.

⁶² Ahmet Taşağıl, "Issık Göl", *İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul 1999, s. 135-137.

⁶³ Otkan, *a.g.e.*, s. 17.

⁶⁴ Yatsenko, "a.g.m.", s. 777.

⁶⁵ Yatsenko, "a.g.m.", s. 778.

kaynaklarının ifade ettiği sahada Wusunların meskûn olduğunu ortaya koymaktadır. Wusunlara ait maddi kalıntıların bulunduğu Yedisu ve İli Irmağı çevresindeki ilk kazı çalışmaları Bernştam tarafından 1930'lu yıllarda başlamış ardından ünlü Kazak arkeolog Kemal Akişev, G. Abdulvaliyeviç Kuşayev tarafından sürdürülmüştür. Maryaşev, Marikovski, Rogajinsky, Goryaşev gibi arkeologlar bölgede hem kaya resimleri üzerinde hem de mezar ve yerleşim kalıntıları üzerinde çalışmışlardır. 1928-1929 yılları arasında M. V. Voevodskiy ve M. P. Gryaznov Burana bölgesinde yer alan Usun dönemine (M.Ö. III. ve M.S. I. yüzyıllara) ait kurganlarda kazılar yapmışlardır.⁶⁶ Özellikle Akişev ve Kuşayev'in İli havzasındaki Saka ve Wusun Kültürü üzerine yaptıkları çalışma alanın en önemli başvuru kaynağı olmuştur. Bernştam'ın Yedisu ve Tanrı Dağları'nda yaptığı kazı çalışmalarına göre Saka ve Wusunlara ait bulgulara ulaşılmış ve bunların Karasuk (Erken İskit) ve Andronovo kültürleri ile bağlantılarını ortaya koymuştur.⁶⁷ Yedisu'daki ve Sir Derya civarı vadilerde Miladın ilk asırlarında Saka geleneklerinin doğrudan varisleri olarak Wusunlar ve K'ang-chülerdir.⁶⁸ Kemal Akişev, Urallar'dan Güney Sibiry'a Kazakistan merkezli Andronovo toplumunun göçü sonucunda ve M.Ö. X.-VIII. yy.'larda atlı göçer ve yaylacı yaşam tarzına geçiş yapıldığı ve bu değişikliklerle merkezi Sibiry'a'da maddi kültürde Karasuk tipinin ve daha sonra M.Ö. VIII.-VII. yy.'da Mayemir, Tagar ve sonra Pazırık, Orta Kazakistan'da Begaz-Dandıbay ve erken göçebeler (İssedonlar), Ural bölgesinde ise Zamarayev safhası, Savromatlar ve Sarmatların ortaya çıktığını belirtmektedir.⁶⁹ Çin kaynaklarında batı barbarları olarak tasvir edilen bu gruplara ait arkeolojik buluntular mezarlıklar-yerleşimler ve onlardan elde edilen malzemelerdir (kil çömlekler, at koşum takımları, ok uçları, tahıl ezmek için yassı havanlar vb.) Yapılan çalışmalarla özellikle kış şartlarından kendilerini ve hayvanlarını koruma amaçlı kışlaklar yaptıkları ve sıcak zamanlarda dağların zirvelerine doğru hareket ettikleri bilinmektedir.

Wusunlardan kalan en önemli yadigârlar ise hiç şüphesiz onlardan kalan kurganlardır. Daha çok Kazakistan'ın güneyi, Kırgızistan ve Doğu Türkistan bölgelerinde onlara ait kurganlar bulunmuştur.⁷⁰ Asıl yurtları Doğu Türkistan olan Wusunlar Hun tazyiki sonrası Tanrı Dağları etekleri, Yedisu ve Balkaş etrafına gelmişler ve doğrudan bu coğrafyada bulunan Sakaların mirasını devam ettirmişler bu bakımdan da birbirinden ayırt edilemeyen eserler ortaya koyarak söz konusu kültür bakiyelerinin arkeolojik tetkik bakımından Saka-Wusun kültürü altında incelenmelerine sebep olmuşlardır.⁷¹ Bu bakı-

⁶⁶ Alpaslan Aşık, *Kırgızistan'daki Kazı Bölgeleri ve Bu Kazıların Değerlendirilmesi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek 2006, s. 67.

⁶⁷ A. N. Bernştam, "Osnovniye Etapy İstoriyyi Kulturi Semireçya i Tiyaşanya", *Sovetskaya Arheologiya*, XI, Akademiya Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1949, s. 343.

⁶⁸ S. G. Klyashorniy - T. İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, Selenge Yay., İstanbul 2004, s. 53.

⁶⁹ Akişev - Kushaev, *a.g.e.*, s. 133.

⁷⁰ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 253.

⁷¹ Gülşah Çoban, *Kenkol Bölgesinde Hun Kurganları ve Kültürü*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020, s. 25.

dan Kazakistan Yedisu'da Jalaulı, Tömengi Kamenka, Tenlik Kurgan, Urjar, Kargalı gibi mezar grupları M.Ö. VII-M.Ö. I. yy. aralığında Saka-Wusun maddi kültürleri olarak mensubiyetlendirilmiştir.⁷² Wusunlara ait maddi kültür kalıntıları kronolojik tasnif olarak Akişev tarafından üçe ayrılmıştır. Yedisu, İli havzasındaki kalıntılara göre M.Ö. III-II. yy. erken Wusun dönemi, M.Ö. I. yy. M.S. I. yy. geçiş safhası ve M.S. II.-III. yy. Geç Wusun dönemi olarak tasnif edilmiştir.⁷³ Akişev-Kuşaev tarafından erken döneme tarihlendirilen mezarlar Kapçagay III, Utegen III, Kızıl Espe, Kızıl Auz III, Ungur-Kora I ve Besşatır II, geçiş safhasına tarihlendirilen mezarlar Utegen I-II, Taygak I, Kızılauz II, Kalkan I, son safhaya ait mezar ise Kapçagay II, Çulak Jige I-II, Ungur-Kora II, Kalkan IV, Aral Tobe I'dir.⁷⁴ Wusunların kümeler halinde bulunan mezarlar kuzey güney istikametinde yönlendirilmiş, kurgan altında bulunan mezar odaları ise zemini keçe döşenmiş ağaçtan yapılmış lahitler şeklinde kurulmuş, cesetler ise başlar batıya dönük biçimde sırt üstü yatar durumda yerleştirilmiştir.⁷⁵ Mezarlarda bireysel olarak gömü usulü uygulandığı gibi Wusunlara ait mezarların geç safhasında eşleştirilmiş mezar gömü uygulamasının bulunması dikkat çekicidir. Söz konusu eşli gömme uygulaması hem İskitler döneminde hem Hunlarda hem de Göktürkler döneminde de uygulanmış olması bakımından kanaatimizce oldukça öneme sahiptir.

Genel olarak ekonomilerinin temelleri hayvancılığa dayanmış olsa da Wusunların yerleştikleri coğrafyanın tarıma müsaade eden bir iklim yapısı arz etmesi sebebiyle tarıma da uğraştıkları ve kanallar vasıtası ile sulama yaptıkları görülmektedir. Özellikle arpa ve ak darı ekimi, bağıcılıkla uğraşmaları sebebiyle kurdukları şehir yapısı arz eden yerleşim birimlerinde kil döşemelerden yapılmış 4-5 evin bir aileye ait olduğu kışlaklar mevcuttur.⁷⁶ Bu sebeple kısmen de olsa yerleşik yaşama dair mesken kalıntıları mevcuttur. Bu meskenler Yedisu'nun batı kısmında doğuya oranla daha fazla mevcuttur ayrıca malzeme ve yapı tipi bakımından da farklılıklar arz etmektedir. Kerpiç ve kerpiç tuğla kullanılarak yapılmış bu yerleşkeler konut ve müstahkem olarak kullanılmaktadır.⁷⁷ Saka Wusun yerleşimlerinin büyük bir kısmı Alma Ata'nın 200 km. doğusunda Orta Tıyaşan'ın güney yamaçlarındaki Ketmentag'daki Aktaş yerleşim-kışlakları gelmektedir.⁷⁸ Yedisu'nun doğu kısımlarında ise Wusunlara ait daha çok müstahkemlerin ve batıdakilere göre sığır besiciliğindeki üstünlerinden dolayı müstahkemler daha fazla görülür ki bu tip kışlak vazifesi de gören müstahkemlere en iyi misal olarak Kegen Irmağı

⁷² Emre Sevinç, *Kazakistan'ın Maddi Kaynaklar Çerçevesinde Sosyokültürel Tarihi Erken Demir Çağı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s. 49-62.

⁷³ Akişev - Kushaev, *a.g.e.*, s. 141.

⁷⁴ Akişev - Kushaev, *a.g.e.*, s. 147.

⁷⁵ Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 253.

⁷⁶ Yatsenko, "a.g.m.", s. 777.

⁷⁷ Kemal Akişev, "Zimovki-Peseleniya i Jilişa Drevnih Usuney", *İzvestiya AN KazSSR*, No. 1, Alma-Ata 1969, s. 30.

⁷⁸ K. M. Baypakov, "Gorod i Step v Drevnosti: Osedlost i Zemledeliye u Sakov i Usuney Jetisu", *İzvestiya Seriya Obşestvennih Nauk*, 1 (254), Almatı 2008, s. 6.

havalisinde bulunan Aktas II yerleşimi gösterilebilir ki yapı bakımından kışlak özellikleri bulunmaktadır.⁷⁹ Evler ve hayvanlara ait ağılların etraflarının çevrildiği ve yapılan kazılarda tarım yapmak için kullanılan tunç ve taştan yapılmış çapa, orak, tahıl ezme taşları kullandıkları ve sulama kanalları yaptıkları tespit edilmiş ve dağ yamaçlarından çekilen kanallarla güneş gören yamaçlara ekilen ürünlerin sulandığı tespit edilmiştir.⁸⁰ Gündelik yaşamlarında kullandıkları metal ürünlerin dışında çanak çömlekçilik konusunda da başarılı oldukları elde edilen maddi buluntularda da görülmektedir. Kilden yapılmış kase, fincan, tabak, sürahi ve çömleklerin en erken dönemlerinden geç dönemlerine kadar tarihlendiği Fergana bölgesinden elde edilenler ile Tanrı Dağları'nda bulunanların arasında şekil ve form bakımından yakınlık olduğu görülmektedir.⁸¹

Sonuç

Sonuç olarak haklarında geniş bir literatür bulunmayan Wusunların ana kaynaklarından hareketle bir Türk ya da en azından Türkleşmiş bir kavim olduğu görülmüştür. Ayrıca Wusunların sosyal hayatlarında yarı göçebe olmaları, hayvancılıkla uğraşmayı ve bozkır kültürünü bilmeleri, çadırlarda yaşadıklarına dair aktarılan bilgiler de Wusunların Türk olduklarına dair fikri pekiştirmektedir.

Wusunların maddi kültür yadigarları söz konusu olduğunda ise özellikle Akişev ve Kuşayev'in İli havzası bölgesinde Wusun ve Saka kültürleri üzerine yapmış oldukları araştırmalar öne çıkmıştır. Bu bölgede hem yerleşim yeri kalıntıları hem de mezarların detaylıca incelendiği gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda Wusunlardan kalan maddi kültür yadigarlarının en önemlilerinden birini kurganların oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu kurganlarınsa daha çok Doğu Türkistan ve Kırgızistan bölgelerinde olduğu görülmektedir.

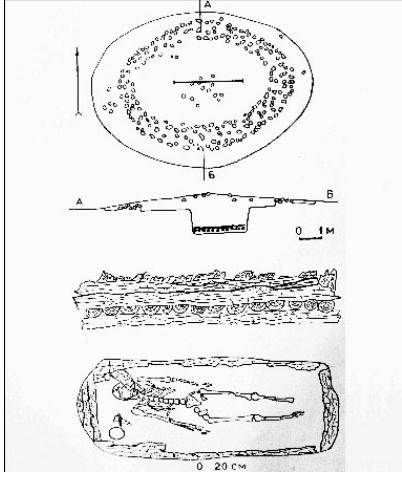
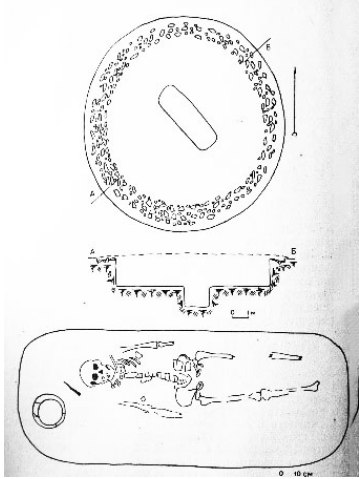
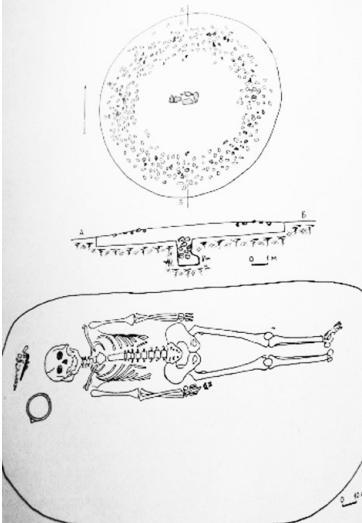
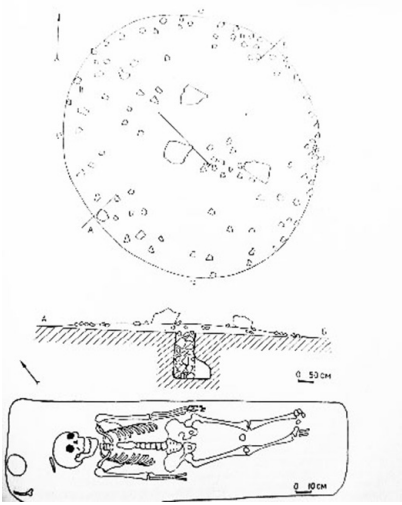
Wusunların asıl yurtlarının Doğu Türkistan olması bu maddi yadigarların da onlara ait olduğuna dair fikri pekiştirmiştir. Ancak kültür varlıkları geniş bir alana yayılan Wusunlar, arkeolojik anlamda daha iyi analiz edilebilmek için Saka-Wusun kültürü altında sınıflandırılmaktadır. Bununla birlikte yapılan incelemede Akişev'in de Wusunlara dair maddi kültür kalıntılarını kronolojik açıdan üç bölüme sınıflandırdığı görülmüştür: erken Wusun dönemi (M.Ö. III-II. yy.), geçiş dönemi (M.Ö. I. yy. M.S. I. yy.) ve geç Wusun dönemi (M.S. II.-III. yy.). Bu tasnifler yer alan maddi kültür kalıntılarını kurganlar oluşturmaktadır. Daha çok kümeler şeklinde bulunan bu kurganların altındaki mezarların oda biçiminde olduğu görülmektedir. Her ne kadar mezarlarda daha çok bireysel gömü sisteminin benimsendiği görülse de geç dönemdeki mezarlarda eşleştirilmiş mezarların da olduğu tespit edilmiştir. Eşle birlikte gömme kültürünün daha önce Gök-Türklerde, Hunlarda ve İskitlerde de görülmesi Wusunların hem bu kültürlerin bir parçası olduğuna dair fikri hem de Türk kültürünün parçası olduğuna dair fikri daha da pekiştirmektedir.

⁷⁹ Akişev, "a.g.m.", s. 30.

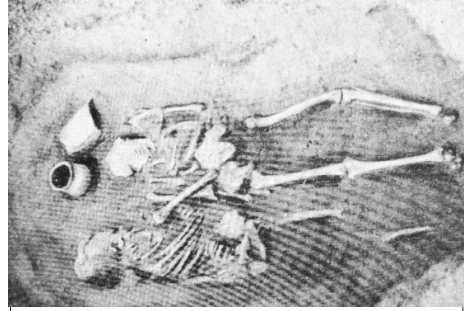
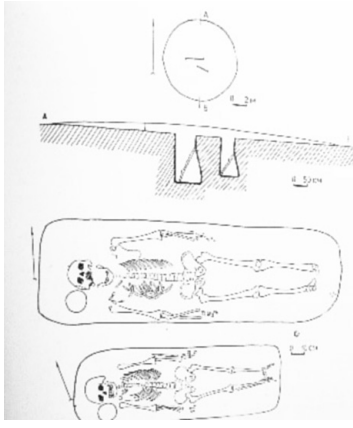
⁸⁰ Baypakov, *a.g.e.*, s. 6.

⁸¹ Akişev - Kuşayev, *a.g.e.*, s. 265-271.

Konar göçer Türk boyları arasında gördüğümüz Wusunların kurdukları yerleşimler ve istihkamlar ile Yedisu havalisinde yerleşik bir yaşam arz ettikleri, kurdukları kışlaklarda hayvancılık ile meşgul olduklarını aynı zamanda tarım konusunda da oldukça ileri seviyeye geldikleri görülmektedir.

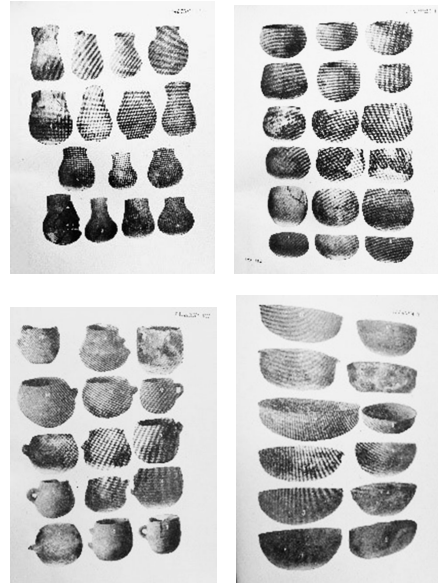
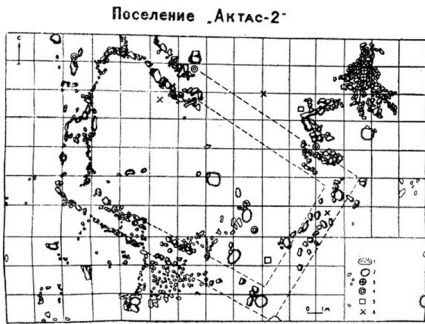
Ekler	
Erken Dönem Wusun Mezarları M.Ö. III-II. yy.	
	
Ungur Kora I (Akişev-Kushaev, <i>a.g.e.</i> , s. 168.)	Kapçagay III, (Akişev-Kushaev, <i>a.g.e.</i> , s. 154.)
Geçiş Dönemi Mezarları M.Ö. I. yy. M.S. I. yy.	
	
Utegen I (Akişev-Kushaev, <i>a.g.e.</i> , s. 23.)	Utegen II, (Akişev-Kushaev, <i>a.g.e.</i> , s. 187)

Geç Dönem Wusun Mezarları M.S. II.-III. yy.

Çulak Jige I, (Akişev-Kushaev, a.g.e., s. 213.)

Ungur Kora II, (Akişev-Kushaev, a.g.e., s. 217.)

Aktaş 2 (Akişev, "a.g.m.", s. 36)

Akişev-Kuşaev, a.g.e., ekler

Kaynaklar

Araştırma Eserleri

AKIŞEV, K. A. - KUSHAEV, G. A.: *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini Reki İli*, Alma-Ata 1963.

ARİSTOV, N. A.: *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, Selenge Yay., İstanbul 2014.

ÇORUHLU, Yaşar: *Eski Türklerin Kutsal Mezarları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

EBERHARD, W.: *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK Yay., Ankara 1996.

GÖMEÇ, Saadettin: *Çingizliler*, Berikan Yay., Ankara 2017.

KLYASHTORNIY, S. G. - SULTANOV, T. İ., *Türkün Üç Bin Yılı*, Selenge Yay., İstanbul 2004.

MIZRAK, Egemen, Ç.: *Bozkır Kavimleri M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017.

ONAT, A.: *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2012.

OTKAN, Pulat: *Tarihçinin Kayıtlarına (Shi Ji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2018.

ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi*, C. I., TTK Yay., Ankara 1993.

TAŞAĞIL, Ahmet: *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2004.

TAŞAĞIL, Ahmet: *Ergenekon'dan Kağanlığa*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2016.

TAŞAĞIL, Ahmet: *İlk Türkler*, Kronik Yay., İstanbul 2021.

Makaleler

AKİŞEV, Kemal: "Zimovki-Peseleniya i Jilişa Drevnih Usuney", *İzvestiya AN KazSSR*, No.1, Alma-Ata 1969.

ALFÖLDİ, A.: "Türklerde Çifte Krallık", *II. Türk Tarih Kongresi*, 1937.

BERNŞTAM, A. N.: "Osnovniye Etapı İstoriyii Kültürü Semireçya i Tiyanşanya", *Sovetskaya Arheologiya*, XI, Akademiya Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1949.

DURMUŞ, İlhami: "Wusunlar", *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

JİLA, Namu: "Orta Asya'da Kurt ve Karga Hakkındaki Geleneksel İnanışlar ve Mitler", *Karadeniz Dergi*, Sayı: 8, Sonbahar 2010.

MIZRAK, Egemen Çağrı: "Yüeh-chih'lerin Kökenleri ve Göç Süreleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: 9, Eylül 2014.

ÖGEL, Bahaeddin: "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, C. 6, Sayı: 4, 1948.

ÖGEL, Bahaeddin: "Prof Alföldi'nin 'Türklerde Çifte Krallık', Nazariyesi Hakkında Tenkidi Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 4, 1948.

ÖZKAN, Ali Rafet: "Türk Kültüründe Yönler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

PRİTSAK, Omeljan: "Qara Studie Zur Türkischen Rechtssymbolik", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-1955.

ŞİRATORİ, K.: "Über Die Wu-sun Stamm in Zentral Asien", Budapeşt 1902.

TAŞAĞIL, Ahmet: "Issık Göl", *İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul 1999.

YATSENKO, Sergei: “Wusunlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2014.

YILDIRIM, Kürşat: “Wusunlar”, *Türklerin Tarihi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2021.

Tezler

AŞIK, Alpaslan: *Kırgızistan’daki Kazı Bölgeleri ve Bu Kazıların Değerlendirilmesi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek 2006.

ÇOBAN, Gülşah: *Kenkol Bölgesinde Hun Kurganları ve Kültürü*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020.

Lİ-CHİNG, Li: *Chang Chien’in Elçiliği Zamanında Çin ile Kuzeybatı Komşularının Münasebetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987.

ÖZTÜRK, Murat: *Asya Hunlarında İktisadi Hayat*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sayı: 19, Elazığ 2013.

SEVİNÇ, Emre: *Kazakistan’ın Maddi Kaynaklar Çerçevesinde Sosyokültürel Tarihi Erken Demir Çağı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

Extended Abstract

Wusuns According To History And Culture And Materials Of Culture That Remained From Them

The homeland of the Wusuns, who are thought to have been under the rule of the Huns after the war with the Yuezhi in 176 BC, is the Gansu region. The Wusuns were a nomadic Turkish community that was at the forefront of the struggle between the Huns and the Chinese. Similar to the Huns in terms of culture and customs, the Wusuns were very rich in horse herds. This Turkish community, about whom we learned from Chinese sources, actually recognized the Hun domination through friendship, although it is stated as a result of ambiguous information in the legends that they got under the domination of the Huns by force. As a result of Chinese intrigues, Wusuns, who were administratively and politically associated with the Huns, sometimes attempted to form an alliance with them. The Wusuns, who continued the Hun traditions in terms of administration and military, had kings with the title of Kunmo. Kunmo made Chigu the capital, located southeast of Issyk Lake in the Ili valley. After gathering power, the king of the Wusuns, where Kangju Kingdom (Samarkand) located in the northwest and Tayuan (Fergana) in the west, first moved on the Yuezhi and caused the Yuezhi to migrate to the west. The Wusuns, who were seen to be quite powerful, were planned by China to be allied by establishing kinship, and thus to break their relationship with the Huns and to seize the Bactria Region. With thousands of gold and gifts, ambassadors and a Chinese princess were sent to the king of Wusun to be married. Since the Wusun king did not want to confront the Huns, he showed that he accepted the supremacy of the Huns by placing the Chinese princess on his right side and the Hun princess sent by the Huns on his left at the same time. The princess, who complained about this attitude of Wusuns' Kunmo to her emperor, was answered: *"We want to destroy the Huns by allying with the Wusuns"*. As a result of one of the spying activities carried out by the Chinese princesses, the Chinese, who sent soldiers to the Hun-Wusun struggle, defeated the Huns and ensured that even high-ranking officials were taken prisoner. At a time when the Huns were weakened, they became independent by attacking the Huns together with the Dinglings and Wuhuans, and had to retreat to the Pamir region after the attack of the Juanjuans in the 4th century. Although their relations with the Wei empire were mentioned in Chinese sources in this process, their names were last recorded in 436 AD, due to the fact that the Wusun ambassador went to China. In the beginning legends, as mentioned in Han Shu, it is stated that the Wusun lands were attacked and the Wusun Kunmo, who was born or baby at this time, was suckled by a she-wolf, then was taken to the Huns by the Lin lord, and the Hun emperor took Kunmo under his protection. In Shi Ji, on the other hand, this situation is ambiguously conveyed. It is remarkable that the Wusuns consider the wolf sacred just like the Turks, even in terms of its origin legends. Although it is claimed that the Wusuns, who are thought to be Turkish by many scholars, are Iranian-speaking, it has been revealed that the Wusun names and titles in Han Shu are Turkish. It is stated in the sources containing information about Wusuns physical structure that they have green eyes and red hair. According to Han Shu, the Wusuns, who had 188,000 soldiers, had military service in the right and left, just like the Huns. The state was administered as a large and small Kunmo in terms of dual organization. The Wusuns, who lived a nomadic life, but also had permanent residences and fortifications, were economically engaged in animal husbandry. This Turkic community living in tents were master horse breeders and made kumiss. Their greatest wealth was their herds of horses. Since the

geography they live in has a climate structure that allows agriculture, it has been determined that they are engaged in agriculture and irrigate through the channels they open. Agricultural products include barley and millet. During the excavations, many materials used in agriculture such as sickles and hoes and many daily items made of ceramics were found. Although they are nomads and live in tents, winter quarters in which 4-5 houses made of clay floors belong to a family have been found in the settlements that have a city structure they have established. As a result of the archaeological excavations, it has been revealed that the Wusuns, which are stated in sources to have spread in the Fergana Basin, the Tian Shan, the Ili River and the northern region of East Turkestan, inhabited these regions. The Wusuns and K'ang-chu are said to be direct descendants of the Saka traditions lived in these areas, and many of their kurgans have been excavated by archaeologists. In the graves, corpses belonging to a single person were found, as well as paired graves.